

DISKUSE

Utilitaristická teorie lidských práv jako explanační projekt

Tomáš Sobek*

Abstrakt: Nová kniha Martina Haply je systematicky zpracovaná monografie o vztahu utilitarismu a lidských práv. Autor deklaruje, že těžištěm této práce je justifikační projekt. To znamená, že lidská práva jsou morálně správná, protože jsou utilitaristicky dobrá. Ve své reakci se pokusím ukázat, že těžiště Haplovy práce ve skutečnosti spočívá v jiném projektu, který má spíše explanační povahu. Zformuluji elementární rekonstrukci onoho projektu pomocí tří tezí: 1) Teze slaměného panáka: Kritika, že utilitaristické závěry jsou v rozporu s morálními intuicemi, respektive lidskými právy, je založená na chybném předpokladu, že utilitarismus ignoruje morálně významné fakty, zejména o lidské přirozenosti. 2) Teze překladu: Kritika, že utilitarismus ignoruje morálně významné hodnoty, přehlíží skutečnost, že utilitarismus tyto hodnoty reflektuje v rovině empirických faktů. 3) Teze empirického vysvětlení: Utilitarismus se snaží minimalizovat normativní či hodnotovou ideologii a naopak maximalizovat práci s empirickými fakty. Tato analýza faktů, když se provede správně, může nakonec vysvětlit i to, proč vlastně preferujeme určitou ideologii.

Klíčová slova: utilitarismus, lidská práva, justifikační projekt, explanační projekt

Úvod

Nová kniha Martina Haply je systematicky zpracovaná monografie o vztahu utilitarismu a lidských práv. Mohl bych knihu chválit, jak je dobře napsaná, vyargumentovaná a podložená odbornou literaturou. A byla by to oprávněná pochvala. Raději ale zůstanu ve věcné rovině a položím si otázku: Co je hlavním sdělením této knihy? Nebo alternativně: Jaký druh teorie nám autor vlastně doručil? Překvapivě budu tvrdit, že autor nám ve skutečnosti doručil jiný produkt, než jaký explicitně deklaruje. A také budu tvrdit, že skutečně dodaný produkt je nakonec hodnotnější než to, co bylo slíbeno. To je zajímavé, protože svět většinou funguje naopak. Ve svém textu se pokusím o elementární rekonstrukci teorie, kterou Hapla skutečně doručil. Doufám, že to nebude dezinterpretace.

1. Explanační projekt vs. justifikační projekt

Název Haplovy knihy *Utilitarismus a filozofie lidských práv* sám o sobě neimplikuje, jaký vztah mezi utilitarismem a lidskými právy se bude obhajovat. Z obsahu knihy je pak zřejmé, že Hapla zastává přinejmenším *tezi konzistence*: Utilitaristické a lidskoprávní myšlení nejsou vzájemně inkonzistentní. Tato teze je sama o sobě zajímavá, protože mnozí autoři vymezovali lidskoprávní myšlení proti utilitarismu a naopak. Zároveň ale platí,

* Doc. JUDr. Tomáš Sobek, Ph.D., docent, katedra právní teorie Právnické fakulty Masarykovy univerzity. Email: 7664@mail.muni.cz. Tento článek je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci grantu GA ČR GA23-06790S *Lidská práva a welfarismus*.

že obhájení teze konzistence neznamena, že již máme na stole utilitaristickou teorii lidských práv. Teorie *A* může být konzistentní s teorií *B* i z toho prostého důvodu, že tyto dvě teorie jsou vzájemně nezávislé.¹ My ale od utilitaristické teorie lidských práv očekáváme, že zdůvodní etiku lidských práv. Zdůvodněním můžeme myslet vysvětlení (*explanace*) nebo ospravedlnění (*justifikace*). U pojmového rozdílu mezi vysvětlením a ospravedlněním se nyní zastavíme, protože je klíčový pro vstřícné porozumění Haplově knize.

Explanace: Utilitarismus dokáže vysvětlit lidská práva, když poskytuje stejné, nebo alespoň velmi podobné výsledky jako etika lidských práv. To znamená, že dosáhneme zhruba stejných výsledků, když budeme pracovat v utilitaristických pojmech, jako když budeme pracovat v pojmech lidských práv. Výhodou utilitaristického pojmového systému pak je skutečnost, že je jednodušší a více transparentní než pojmový systém etiky lidských práv. Utilitaristické vysvětlení lidských práv spočívá v normativně neutrálním překladu etické teorie lidských práv do teorie, která má lépe uchopitelné základy. Takže něco méně jasného se přeformuluje do něčeho více jasného. Navíc, a to je možná nejdůležitější, minimalizuje normativní ideologii ve prospěch pečlivé práce s empirickými fakty. *Justifikace*: Utilitarismus ospravedlňuje lidská práva, když poskytuje utilitaristické zdůvodnění ve prospěch lidských práv. Projekt utilitaristické justifikace se tedy snaží ukázat, že lidská práva jsou morálně správná, protože jsou utilitaristicky dobrá. Tento projekt je vhodný k přesvědčení utilitaristy, aby morálně akceptoval lidská práva. Nebude ale dobře fungovat vůči někomu, kdo odmítá utilitarismus. Ve vztahu k odpůrci utilitarismu je vhodnější projekt explanace, protože nevychází z normativní přednosti utilitarismu.

Je zřejmé, že tyto dva projekty jsou velmi odlišné. Měli bychom Haplův přístup chápat jako projekt explanace, nebo jako projekt justifikace? Bohužel, tato záležitost není úplně jasná. Na jedné straně Hapla explicitně deklaruje, že jeho kniha realizuje projekt justifikace: „*Těžisko této práce spočívá ve zkoumání otázky, proč máme mít lidská práva, tedy v problému jejich justifikace. Justifikovat znamená ukázat, že je něco správné nebo korektní. Jde o proces předkládání dobrých důvodů na podporu určitého nároku, který činíme.*“² Ale na druhé straně můžeme sledovat i Haplovu argumentaci v modu explanace. Hapla opakovaně píše, že utilitarismus neposkytuje odlišné závěry než etická teorie lidských práv. Například: „*Pokud podstata uvedených námitek spočívá v tom, že v důsledku nerespektování oddělenosti osob a integrity aktéra utilitarismus vede k nepřijatelným závěrům, lze ji vyvrátit už tím, že ukážeme, že k takovým závěrům ve skutečnosti nevede.*“³ A také opakovaně píše, že výhodou utilitarismu je skutečnost, že je analyticky transparentní a zatížený pouze minimalistickými předpoklady. Utilitarismus ztělesňuje analyticky průzračnou koncepci racionality, totiž maximalizaci dobra. Navíc je ontologicky úsporný a výrazně zredukoval normativní východiska ve prospěch empirických východisek.⁴ V následujícím textu se pokusím ukázat, že ze dvou identifikovaných projektů má větší potenciál ten explanační. Jestliže se správně uchopí, dokáže plně využít silných stránek utilitarismu, může být přijatelný i pro dosavadní odpůrce utilitarismu, ale hlavně je to originální projekt v diskutovaném tématu.

¹ Např. výroky „Venku prší“ je konzistentní s výroky „2+2=4“. To znamená, že mezi nimi není logický rozpor. Nicméně tyto dva výroky jsou vzájemně nezávislé. Skutečnost, že venku prší, nijak nezdůvodňuje, že 2+2=4, a naopak.

² HAPLA, M. *Utilitarismus a filozofie lidských práv*. Praha: Leges, 2022, s. 33.

³ *Ibidem*, s. 80.

⁴ *Ibidem*, s. 63–64.

2. Teze slaměného panáka

Utilitaristé si rozhodně nemohou stěžovat na nedostatek kritiků utilitarismu. Pro kritiku utilitarismu je typické, že předkládá obecné teze nebo konkrétní příklady, většinou hypotetické, které mají ilustrovat, že alespoň některá utilitaristická řešení jsou v rozporu s morálními intuicemi a/nebo lidskými právy. Uvedme si, jenom pro ilustraci, tři takové kritické pokusy a také reakce z pozic klasické obrany utilitarismu:

- 1) *Transplantační dilema*:⁵ V nemocnici umírá pět pacientů. Každý z nich nutně potřebuje jiný orgán k transplantaci. V čekárně právě usnul jeden zcela zdravý člověk, který by byl vhodným dárce. Kritik tvrdí, že utilitaristicky správné je usmrtit tohoto člověka a s pomocí jeho orgánů zachránit pět zmíněných pacientů. Následně prohlásí, že tento utilitaristický závěr je v rozporu s morálními intuicemi. A také je v rozporu s lidským právem na život. Hapla reaguje, že tento závěr ve skutečnosti není správný ani z hlediska utilitarismu, neboť nezohledňuje všechny následky, které lze v budoucnosti očekávat. Zejména narušení důvěry ve zdravotnický systém, který by připustil takovou praxi. Kdo by chodil do nemocnice, kde mu hrozí takové obětování ve prospěch někoho jiného, že?⁶
- 2) *Přílišné požadavky*: Kritik utilitarismu tvrdí, že utilitarismus požaduje, abychom všechny své prostředky, které převyšují naše základní životní potřeby, věnovali trpícím lidem ze zemí třetího světa. Kritik následně konstatuje, že tento utilitaristický požadavek je v rozporu s morálními intuicemi. A také je v rozporu s lidským právem na majetek. Hapla proti tomu odpoví, že když zvážíme všechny následky dodržování onoho požadavku, uvědomíme si, že nemaximalizuje celkový užitek. Lidé by totiž neinvestovali do seberochovy a celkově do něčeho nad rámec samotného přežívání, takže by nakonec nepanovala prosperita, ale naopak zaostalost. Takže onen údajný utilitaristický požadavek ve skutečnosti není utilitaristickým požadavkem.⁷
- 3) *Omezování svobody*: Kritik tvrdí, že utilitarismus nerespektuje svobodu jednotlivce, protože vždy upřednostňuje maximalizaci užitku před svobodou jednotlivce. Haplova reakce sleduje stejnou strategii jako minule. Nejlepší způsob, jak maximalizovat celkový užitek v dlouhodobé perspektivě, je podporovat iniciativu a kreativitu jednotlivců a také jejich schopnost se racionálně rozhodovat a plánovat své životy. Utilitarismus má tedy velmi dobrý důvod podporovat svobodu jednotlivce.⁸

Haplova strategie obrany je klasická. Spočívá v tom, že po pečlivém zvážení všech dlouhodobých efektů údajného požadavku utilitarismu ukazuje, že to ve skutečnosti není utilitaristický požadavek. Kritika utilitarismu je pak zamítnuta jako učebnicový příklad tzv. slaměného panáka, což je druh argumentačního faulu (*straw man fallacy*). Haplův explanační projekt předpokládá, že utilitarismus poskytuje stejné, nebo alespoň velmi podobné výsledky jako teorie lidských práv. Hapla tento předpoklad znovu a znovu

⁵ THOMSON, J. J. The Trolley Problem. *Yale Law Journal*. 1985, Vol. 94, No. 6, s. 1396.

⁶ HAPLA, M. *Utilitarismus a filozofie lidských práv*, s. 41.

⁷ Srovnej například MULGAN, T. *Understanding Utilitarianism*. Stocksfield: Acumen, 2007, s. 124; ZAMIR, E. – MEDINA, B. *Law, Economics, and Morality*. Oxford: Oxford University Press, 2010, s. 34; MOKROSINSKA, D. *Rethinking Political Obligation: Moral Principles, Communal Ties, Citizenship*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012, s. 45.

⁸ HAPLA, M. *Utilitarismus a filozofie lidských práv*, s. 89.

potvrzuje úspěšným používáním klasické strategie obrany. Proč je tak úspěšná? Protože kritikové utilitarismu znovu a znovu zapominají, že požadavky utilitarismu nevycházejí pouze z lokální maximalizace užítku, ale z celkového zvážení všech dlouhodobých efektů. A to znamená, že musíme zohledňovat velké množství empirických faktů. Samozřejmě není vyloučeno, že kritikové utilitarismu předloží nějaký příklad skutečného požadavku utilitarismu, který je ve zřejmém rozporu s nejlepší etickou teorií lidských práv, takže klasická strategie obrany selže. Zatím se ale zdá, že funguje vcelku spolehlivě.

Pro Haplův explanační projekt je naprosto klíčové, že klasická strategie obrany implicitně reflektuje fakticitu lidské přirozenosti. Všimněme si, že tato strategie ve zmíněných třech příkladech vychází z celé řady předpokladů o lidské povaze. Například: a) lidé adaptabilně reagují na incentive; b) lidé dokáží důvěřovat společenským institucím; c) lidé jsou schopni seberozvoje; d) lidé jsou kreativní; e) lidé mají schopnost se racionálně rozhodovat; f) lidé dokáží plánovat své životy; g) lidé jsou jen omezeně altruističtí. Kdybychom zde analyzovali další příklady použití klasické obrany, rekonstruovali bychom celý komplex předpokladů o lidské přirozenosti, které v praxi implicitně používáme. Tyto předpoklady ovšem nemají povahu axiomů, ale jsou přezkoumatelné jako empirické fakty. Haplův explanační projekt můžeme uchopit třemi tezemi. První tezi lze formulovat následovně. *Teze slaměného panáka*: Kritik utilitarismu se domnívá, že požadavky utilitarismu nejsou rozumné, protože ignorují lidskou přirozenost.⁹ Utilitarismus ale neignoruje lidskou přirozenost, a proto ony údajné požadavky ve skutečnosti nejsou požadavky utilitarismu.¹⁰

3. Utilitaristická zdrženlivost?

Jeremy Bentham, otec utilitarismu, je známý svým reformním entuziasmem. Jeho obrovské dílo je plné návrhů zákonů, které měly radikálně změnit tehdejší svět směrem k lepšímu.¹¹ Hapla prezentuje svůj utilitaristický přístup jako opatrný, vnímavý k epistemickým a faktuálním limitům a celkově spíše zdrženlivý než radikálně reformní: „*Souhrnně řečeno, utilitarismus si nepředstavuji jako naivní přístup, který by věřil tomu, že můžeme naši morální praxi určovat prostřednictvím nějakých jednoduchých výpočtů, jejichž výsledky se přitom opakovaně dostávají do ostrého rozporu s našimi pečlivě uváženými morálními přesvědčeními. Naopak jej vidím jako teorii, která velmi vážně bere v úvahu naše epistemické a faktuální limity.*“¹² Tuto formulaci můžeme chápat jako výstižné vyjádření klasické strategie obrany. Připomíná, že nesmíme zaměňovat utilitarismus se sociálním inženýrstvím, který své ambiciózní návrhy na zlepšování světa staví na idealizacích ohledně lidské povahy a okolnostech lidského života. S tím lze jenom souhlasit. Přesto se zde pokusím o určité upřesnění, abychom se vyhnuli možnému nedorozumění.

Představme si dvě extrémní pozice. Na jedné straně je utilitaristicky nejlepší z možných světů, tedy utilitaristický ideál. Na straně druhé je utilitaristicky nejhorší z možných světů, tedy (řekněme) utilitaristické peklo. Kdybychom žili v nejlepším z možných světů, pak jakákoli změna by byla změnou k horšímu. To je důvod k maximální zdrženlivosti.

⁹ MULGAN, T. *The Demands of Consequentialism*. Oxford: Oxford University Press, 2001, s. 18.

¹⁰ Co je pro jednoho *modus ponens*, to je pro druhého *modus tollens*.

¹¹ SHOFIELD, P. Jeremy Bentham: Legislator of the World, *Current Legal Problems*. 1998, Vol. 51, No. 1, s. 115–147.

¹² HAPLA, M. *Utilitarismus a filozofie lidských práv*, s. 74.

A kdybychom žili v nejhorším z možných světů, pak jakákoli změna by byla změnou k lepšímu. To je naopak důvod k maximálnímu aktivismu. My samozřejmě nežijeme ani v nejlepším, ani v nejhorším z možných světů. Každá větší reforma může být změnou k lepšímu, ale také k horšímu. Zároveň platí, že podléháme epistemickým limitům v tom smyslu, že konkrétní důsledky navrhovaných změn můžeme jen přibližně odhadovat. Nicméně, z hlediska rozumné míry aktivismu je důležité, jak dobrý je svět, ve kterém aktuálně žijeme. Čím více se náš svět blíží k utilitaristickému ideálu, tím více naléhavá je obava, že reformní aktivismus způsobí více škody než užítku. A čím více se náš svět naopak blíží k utilitaristickému pecku, tím více naléhavá je obava, že reformní zdrženlivostí promarníme příležitost k výraznému zlepšení.

Proto lze vcelku snadno pochopit, že Jeremy Bentham, který působil na přelomu 18. a 19. století, navrhoval radikální reformy, zatímco Hapla, který žije v současné liberální demokracii, se přiklání spíše na stranu opatrné zdrženlivosti. Ostatně, mnohé z reform, které Bentham navrhoval, se již zrealizovaly. Neplatí, že utilitarismus je obecně aktivistický, nebo naopak zdrženlivý. Vhodná strategie reformního úsilí závisí na daných faktických okolnostech. Přitom jednou z nejdůležitějších okolností je institucionalizovaný systém základních (legálních, pozitivních) práv. Stoupenec lidskoprávní etiky si klade otázku, zda tento systém realizuje skutečná lidská (morální, přirozená) práva. Utilitarista si klade odlišnou otázku, zda je rozumné tento systém měnit. Nicméně, je-li explanační projekt správný, pak lze první otázku nahradit druhou otázkou, aniž by se výrazně změnila původní intence. Praktická relevance první otázky totiž závisí na tom, zda jsou vhodné podmínky pro efektivní reformu.

4. Teze překladu

Výrazným znakem a zároveň výhodou utilitarismu je jeho normativní minimalismus. Na fundamentální úrovni si vystačí pouze s jednou morální normou jednání – tzv. principem užítku. Jestliže utilitarista používá nějaké další morální normy, jejich správnost je odvozená z principu užítku. Další výhodou utilitarismu je jeho analytická jasnost: „*Utilitarismus jasně vymezuje své klíčové pojmy – alternativní jednání, výsledek, hodnota a užitek. A proto je precizní morální teorií. Když má k dispozici adekvátní empirické informace, poskytuje jasné implikace pro všechny situace morální volby.*“¹³ Těžištěm utilitaristovy práce je zjišťování empirických informací, které jsou relevantní pro utilitaristické hodnocení. Utilitaristé obvykle nemají rádi vyumělkované hypotetické příklady, které abstrahují od situačních kontextů, neboť utilitaristické hodnocení je citlivé na empirické vstupy. Typickou reakcí utilitaristy na takové příklady je požadavek na doplnění relevantních informací. Jestliže jednou stranou utilitaristické mince je normativní minimalismus, pak druhou stranou je empirická inkluzivnost. Čím lépe jsme informovaní, tím lépe dokážeme odhadnout a zvážit důsledky svého jednání.

Nyní si na tématu právní jistoty srovnáme lidskoprávní a utilitaristické myšlení. Lon Fuller ve své slavné knize *The Morality of Law* formuloval osm požadavků vlády práva. Právní normy by měly být obecné, publikované, prospektivní, jasné, konzistentní, relativně stabilní, splnitelné a aplikované normy by měly odpovídat deklarovaným normám.

¹³ BYKVIST, K. *Utilitarianism: A Guide for the Perplexed*. London: Continuum, 2010, s. 22.

V čem spočívá morální relevance těchto osmi požadavků? Fuller píše: „*Každé odchýlení se od principů vnitřní morálky je urážkou důstojnosti člověka jako odpovědného aktéra. Hodnotit jeho činy na základě nepublikovaných nebo retroaktivních zákonů nebo přikazovat mu nemožné, znamená dávat mu najevo svoji lhostejnost k jeho schopnostem sebe-určení.*“¹⁴ Fullerův přístup dobře odpovídá kantovskému proudu lidskoprávního myšlení, což je současný mainstream. V obecnější rovině pak můžeme tematizovat morální význam právní jistoty. Proč je právní jistota tak důležitá? Protože ztělesňuje respekt ke schopnosti lidského jednotlivce být autonomním aktérem: „*Respektovat lidskou důstojnost znamená přistupovat k lidem jako k osobám schopným plánovat a organizovat si vlastní budoucnost. Takže respektovat důstojnost lidí znamená respektovat jejich autonomii, jejich právo mít svůj osud pod vlastní kontrolou.*“¹⁵ Morální význam právní jistoty se tedy vysvětluje hodnotou lidské důstojnosti. Zároveň se upřesňuje, že pojem lidské důstojnosti v kontextu zdůvodnění morální hodnoty právní jistoty odkazuje k lidské schopnosti plánovat a organizovat svoji budoucnost.

V čem se odlišuje utilitaristický přístup? Jak již bylo řečeno výše, utilitaristé berou empirické fakty ohledně lidské přirozenosti vážně. Včetně faktu, že lidé mají schopnost plánovat a organizovat svoji budoucnost. Kdyby ve svých hodnotících úvahách tento fakt ignorovali, jednali by v rozporu s principem užitku. Právo totiž nemůže fungovat jako efektivní systém maximalizace celkového užitku, pokud je slepé k racionálním schopnostem svých adresátů. Z hlediska utilitarismu by to bylo politováníhodné plýtvání lidským potenciálem.¹⁶ Racionální aktérství jednotlivců se tu ovšem nechápe jako hodnota o sobě, ale jako empirický fakt, který je morálně relevantní, protože je důležitým faktorem maximalizace celkového užitku. Nízká míra právní jistoty má samozřejmě extrémně škodlivé důsledky. Právo je nepředvídatelné, narušuje legitimní očekávání, lidé ztrácejí důvěru v systém a také ztrácejí motivaci se snažit, plánovat a investovat. Život se mění na pouhé přežívání, společnost neprosperuje, celkový užitek není takový, jaký mohl být. Z utilitaristického hlediska je to velké selhání. Utilitarista nejen uznává, že bychom měli respektovat fakt, že lidé mají schopnost plánovat a organizovat vlastní budoucnost. Také zdůvodňuje, proč bychom tento fakt měli respektovat: Protože tento přístup k lidem maximalizuje celkový užitek.

Výše citovanou lidskoprávní myšlenku o lidské důstojnosti si utilitarista vcelku snadno přeloží do svého jazyka: 1) Měli bychom respektovat lidskou důstojnost. → 2) Měli bychom respektovat fakt, že lidé mají schopnost plánovat a organizovat vlastní budoucnost. → 3) Máme dobrý důvod respektovat fakt, že lidé mají schopnost plánovat a organizovat vlastní budoucnost. → 4) Respektování faktu, že lidé mají schopnost plánovat a organizovat vlastní budoucnost, podporuje maximalizaci celkového užitku. → 5) Princip užitku požaduje respektování faktu, že lidé mají schopnost plánovat a organizovat vlastní budoucnost.

Morální význam právní jistoty lze vysvětlit lidskoprávní hodnotou (*lidská důstojnost*) nebo odpovídajícím empirickým faktem (*lidé mají schopnost plánovat a organizovat*

¹⁴ FULLER, L. *The Morality of Law*. 2nd edition. Yale: Yale University Press, 1969, s. 162.

¹⁵ LIFANTE-VIDAL, I. Is Legal Certainty a Formal Value? *Jurisprudence*. 2020, Vol. 11, No. 3, s. 458.

¹⁶ Ignorance faktu, že lidé jsou jen omezeně altruističtí, by byla politováníhodná naivita. Tato ignorance je jedním z faktorů, které vysvětlují hospodářský neúspěch komunistických režimů. Viz SOBEK, T. Spravedlnost mezi utopií a realitou. *Právník*. 2017, roč. 156, č. 11, s. 999–1014.

vlastní budoucnost) v kombinaci s principem užitku. Účelem načrtnutého překladu není přesvědčit někoho, aby respektoval lidskou důstojnost. Účelem je ukázat, že když pojem lidské důstojnosti, což je hodnotový pojem etiky lidských práv, odkáže k určitému empirickému faktu, utilitarismus umí tento fakt zahrnout do svého morálního kalkulu. Empirický fakt, že lidé mají schopnost plánovat a organizovat vlastní budoucnost, zde hraje dvojí roli. Na jedné straně upřesňuje význam hodnotového pojmu lidská důstojnost v kontextu právní jistoty, na druhé straně se stává potravou utilitaristického myšlení. A tím se dostáváme ke druhé tezi Haplova explanačního projektu. *Teze překladu*: Jazyk etiky lidských práv používá hodnotové pojmy, které odkazují k určitým (aktuálním, očekávaným, pravděpodobným) empirickým faktům. Jakmile jsou tyto fakty identifikovány, utilitarismus dokáže reflektovat jejich morální relevanci vzhledem k principu užitku. Kritika, že utilitarismus ignoruje morálně významné hodnoty, přehlíží skutečnost, že utilitarismus tyto hodnoty reflektuje v rovině empirických faktů. Morální význam jim dodává princip užitku.

Teze překladu přímočaře navazuje na tezi slaměného panáka. Obě teze poskytují odpověď na kritiku, že utilitarismus je nevhodně redukcionistický. Teze slaměného panáka říká: „*Vy uvádíte příklady proti utilitarismu, které předpokládají, že nezhledňujeme určité morálně významné fakty, ale podívejte, my je ve skutečnosti zohledňujeme.*“ Teze překladu říká: „*Jestliže tvrdíte, že přehlídíme něco morálně významného, musíte ukázat na realitu a upřesnit, co máte na mysli. Až bude zřejmé, jakých empirických faktů se to týká, ochotně zhodnotíme jejich morální význam.*“ Obě teze nutí kritiku utilitarismu, aby změnil svou strategii. Jestliže chce kritizovat údajný redukcionismus, musí identifikovat takové morálně relevantní empirické fakty, vůči kterým je princip užitku opravdu indiferentní. Nevylučuji, že v tom bude kritik úspěšný. Nicméně, je to velmi odlišná hra než předkládání umělých myšlenkových experimentů, které jsou zcela odtržené od reality lidského života. Mnohé empirické fakty totiž mají na maximalizaci celkového užitku nepřímý vliv, který se prosazuje až v kombinaci s jinými fakty a z dlouhodobého hlediska.¹⁷ Utilitarismus bývá kritizovaný, že je normativně, respektive hodnotově redukcionistický, protože má jen jedno pravidlo (princip užitku) a jednu hodnotu (užitek). Nesmíme ale zapomínat, že utilitaristé se snaží maximum své práce koncentrovat do analýzy empirických faktů. Utilitarista by tedy mohl kontrovat, že konkurenční etické teorie jsou redukcionistické ohledně práce s fakty.

Když zde zmiňuji etiku lidských práv, myslím tím etickou teorii, která je nejlepší normativní teorií lidských práv jakožto morálních práv. Není zřejmé, která z konkurenčních etických teorií lidských práv je nejlepší. Pouze víme, že pracuje s lidskoprávními pojmy jako s výchozími normativními, respektive hodnotovými kategoriemi. Takže není ani zřejmé, jaké konkrétní požadavky vyplývají z nejlepší etické teorie lidských práv, např. jestli požaduje absolutní zákaz mučení.¹⁸ To je nakonec záležitost věcných morálních důvodů.

¹⁷ Nebudu se tu věnovat pojmovému odlišení utilitarismu činů a utilitarismu pravidel, protože tento rozdíl je spíše nejasný. Jeremy Bentham navrhoval zákony. Klád si otázku, jaké důsledky bude mít stanovení určitého zákona, tedy konkrétní legislativní čin, který se realizuje v určitém kontextu. Nicméně obsahem stanoveného zákona jsou obecná pravidla. Srovnej MILLER, D. E. Rule Utilitarianism. In: EGGLESTON, B. – MILLER, D. E. (eds). *The Cambridge Companion to Utilitarianism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, s. 150.

¹⁸ Jestliže nějaká listina základních práv, mezinárodní smlouva o lidských právech nebo soudní rozhodnutí stanoví (či deklaruje) absolutní zákaz mučení, pořád si můžeme položit etickou otázku, zda tento zákaz má dobré morální zdůvodnění. Nebo alternativně: Zda nejlepší etická teorie lidských práv opravdu požaduje absolutní zákaz mučení.

Teze překladu tvrdí jen to, že tyto věcné morální důvody v principu lze přepisovat do jazyka utilitarismu. Když bude utilitarista sledovat např. morální diskuzi, zda je správné absolutně zakázat mučení, použité morální důvody si bude překládat do morálně relevantních empirických faktů. Jaké formy utrpení způsobuje mučení? Fyzickou bolest, psychické utrpení, ponižování? V čem přesně spočívá ono ponižování? Jakými náklady ztracených příležitostí je zatížen absolutní zákaz mučení? Například se zbavíme možnosti získat mučením informace od teroristy k záchraně mnoha lidských životů.¹⁹ Jaká je ale spolehlivost informací, které získáme mučením? Jakými riziky by bylo zatížené zákonem regulované dovolení mučit? Dokážeme efektivně minimalizovat možnosti zneužití? Jestliže stanovíme přesné podmínky legálního mučení, lze očekávat, že tyto podmínky budou v praxi erodovat tzv. kluzkým svahem? Jestliže stát přistoupí k mučení, oslabí to důvěru občanů ve stát? Zvýší to cynismus ve společnosti? A podobně. Utilitaristický přístup klade takové otázky, které na konci dne minimalizují normativní a maximalizují empirickou složku morálního zdůvodnění. Haplův explanační projekt je vysvětlující v tom smyslu, že neústupná morální dilemata se snaží překládat do empirických otázek, které jsou v principu rozhodnutelné v závislosti na dostupných informacích.

5. Teze empirického vysvětlení

Výše jsme rozlišili utilitaristické zdůvodnění lidských práv jako explanační a justifikační projekt. Explanační projekt se snaží ukázat, že utilitarismus poskytuje stejné, nebo alespoň velmi podobné výsledky jako etika lidských práv. A zároveň toho dosahuje jednodušším a více transparentním způsobem. Justifikační projekt se snaží formulovat utilitaristické zdůvodnění ve prospěch lidských práv. Projekt utilitaristické justifikace si tedy klade za cíl ukázat, že lidská práva jsou morálně správná, protože jsou utilitaristicky dobrá. Historicky prvním projektem utilitaristické justifikace lidských práv je teorie Johna Stuarta Milla. Ten dokonce zformuloval tři justifikačních teorie,²⁰ ale pro naše potřeby postačuje následující zjednodušení: Institucionální ochrana určitých subjektivních práv je morálně správná, i kdyby byla lokálně nákladná, protože z dlouhodobého hlediska maximalizuje celkový užitek. Například garantovaná svoboda projevu umožňuje atmosféru intelektuálně aktivních lidí, kteří sdílejí zájem o poznání pravdy, chápou svoji principiální omylnost a v otevřené diskuzi společně odhalují své omyly. Takové prostředí podporuje maximalizaci celkového užitku.

Millovo hodnotové východisko je hédonistické. Jediné, co si samo o sobě zaslouží, abychom po tom toužili, je potěšení, respektive absence bolesti.²¹ Zároveň ale Mill říká, že s tímto postulátem je dobře slučitelné, že některé druhy potěšení jsou více žádoucí a hodnotnější než jiné. Potěšení se liší nejen v kvantitě, ale i ve své kvalitě. Takže Mill do svého hédonistického kalkulu započítává určitou hierarchii potěšení. Dělá to podle toho, jak si relativně cení určitých lidských schopností. Nejvyšší postavení připisuje morálním

¹⁹ Viz např. BAGARIC, M. – CLARKE, J. *Torture: When the Unthinkable Is Permissible*. Albany: State University of New York Press, 2007; BRECHER, B. *Torture and the Ticking Bomb*. London: Blackwell, 2007; ALLHOFF, F. *Terrorism, Ticking Time-Bombs and Torture*. Chicago: University of Chicago Press, 2012; STEINHOFF, U. *On the Ethics of Torture*. Albany: State University of New York Press, 2013.

²⁰ BRINK, David O. Mill's Ambivalence about Rights. *Boston University Law Review*. 2010, Vol. 90, No. 4, s. 1669–1704.

²¹ „Štěstím je myšleno potěšení a absence bolesti; neštěstím pak bolest a nedostatek potěšení.“ Viz MILL, J. S. *Utilitarianism* (From a 1879 Edition). Floating Press, 2009, s. 14.

potěšením, dále následují intelektuální potěšení, pak estetická a nejnižše postavená jsou ryze smyslová potěšení.²² Pořád se sice mluví o potěšení, ale jejich hierarchie se odvozuje od představy, co je pro člověka hodnotný, respektive důstojný život.²³ Například člověk dokáže zvažovat a zohledňovat nejen své osobní zájmy, ale i sdílené zájmy společného života. Osoba s kultivovaným charakterem může pociťovat potěšení vyšší kvality z toho, že ve vhodném případě (tedy rozumně) dala přednost společným zájmům před svými ryze individuálními zájmy.²⁴ Kvalitnější potěšení dominuje nad méně kvalitním, což se pak projektuje do řešení konfliktu subjektivních práv. Hapla proti Millově hierarchickému přístupu namítá, že takto založená práva se budou vztahovat pouze k těm nejvyšším kvalitám, respektive že určitá práva související s lidskou excelencí budou vždy trumfovat nad ostatními právy.²⁵

Nicméně Hapla se nesnaží zformulovat svůj vlastní justifikační projekt, který by konkuroval Millově projektu. Těžiště jeho knihy ve skutečnosti nespočívá ve snaze o utilitaristickou justifikaci lidských práv. Hapla odmítá Millovu hierarchickou koncepci potěšení, protože tato koncepce výrazně oslabuje největší výhodu utilitarismu, totiž jeho normativní minimalismus. Millovo hodnocení kvality je odvozeno od určité představy, jaký život je pro lidskou bytost hodnotný.²⁶ Haplův projekt je explanační v tom smyslu, že chce minimalizovat normativní ideologii a naopak maximalizovat porozumění empirickým faktům. Millova teorie vychází ze skutečnosti, že lidé jsou progresivní bytosti. Mají nejen určité schopnosti, ale též potenciál tyto své schopnosti rozvíjet a kultivovat. Mill tento empirický fakt inkorporoval přímo do své hodnotové ideologie. Transformoval jej do své teorie vyšších a nižších potěšení. Hapla naopak preferuje, abychom tento důležitý fakt ponechali tam, kde leží, tedy v rovině empirické reality. Potřebnou normativní práci nakonec odvede princip užitku.

Když budeme pečlivě uvažovat maximalizaci celkového užitku z dlouhodobého hlediska, můžeme pochopit a též vysvětlit morální význam empirických faktů, včetně faktů o lidských schopnostech. Například nejde pouze o to, že vědec jako jednotlivec má určité potěšení ze svého vědeckého objevu, ale také o skutečnost, že vědecké objevy přináší užitek celé společnosti.²⁷ „Přirozený“ sklon připisovat potěšení z vědeckého objevu vyšší kvalitu je možná jen důsledkem empirického faktu, že vědecké objevy obvykle generují další užitek. My ale nepotřebujeme připisovat potěšení z vědeckého poznání vyšší kvalitu, abychom usoudili, že je rozumné investovat do rozvoje vzdělávání a vědy. Podobně lze vysvětlit i sklon připisovat vyšší kvalitu dobrému pocitu, který má člověk z vlastního morálně správného jednání. Tím se dostáváme ke třetí tezi Haplova explanačního projektu. *Teze empirického vysvětlení*: Snažme se minimalizovat normativní či hodnotovou ideologii a maximalizovat práci s empirickými fakty. Tato analýza faktů, když se provede správně, může nakonec vysvětlit i to, proč vlastně preferujeme určitou ideologii.

²² BRINK, D. O. *Mill's Progressive Principles*. Oxford: Oxford University Press, 2013, s. 60.

²³ „Užitek považuji za konečný standard všech etických otázek; ale musí to být užitek v nejšířším slova smyslu, který je založen na trvalých zájmech člověka jako progresivní bytosti.“ Viz MILL, J. S. *On Liberty*. (From a 1909 Edition). Floating Press, 2009, s. 20.

²⁴ HÖNTZSCH, F. *Individuelle Freiheit zum Wohle Aller: Die soziale Dimension des Freiheitsbegriffs im Werk des John Stuart Mill*. München: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009, s. 18.

²⁵ HAPLA, M. *Utilitarismus a filozofie lidských práv*, s. 104.

²⁶ SOBEK, T. *Právní rozum a morální cit*. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2016, s. 185.

²⁷ HAPLA, M. *Utilitarismus a filozofie lidských práv*, s. 49.

6. Ontologická úspornost?

Martin Hapla akceptuje utilitarismus mimo jiné i proto, že je zatížený minimálními ontologickými náklady: „*Abychom mohli být utilitaristou, tak nemusíme akceptovat žádnou kontroverzní spekulativní metafyziku, ani ve světle současných vědeckých poznatků obtížně udržitelné koncepty, jakým je třeba svobodná vůle. Obejdeme se i bez odkazu k ideji boha.*“²⁸ Jenomže utilitarismus má k ontologickým nákladům ambivalentní vztah. Na jedné straně je utilitarismus ontologicky úsporný, protože je zatížený pouze závazkem k existenci takových entit, které ztělesňují užitek. Např. hédonistický utilitarista se zavazuje jen k existenci určitých fenomenálních kvalit, totiž potěšení a utrpení. Ale na druhé straně má utilitarismus ve své DNA zakódované predispozice k ontologické rozmařilosti. Jestliže utilitarista dospěje např. k závěru, že víra v Boha maximalizuje celkový užitek, pak bude akceptovat víru v Boha jako utilitaristicky správný názor. Utilitarista sice odmítá *a priori* závazek k existenci Boha, ale zároveň připouští *a posteriori* závazek k existenci Boha pro případ, že to bude užitečné. Z vnějšího pohledu se zdá, že utilitarista nabízí produkt, který má nízké pořizovací, ale vysoké provozní ontologické náklady. Utilitarista se na začátku zavazuje pouze k ontologii užitku, ale pak musí akceptovat každý ontologický závazek, pokud to v daném kontextu požaduje princip užitku.²⁹ Ovšem z hédonistického hlediska je v konečném důsledku jediným relevantním nákladem ztráta potěšení, respektive nárůst utrpení. Jakékoli ne-hédonistické náklady se automaticky počítají jako nulové. V utilitaristickém kalkulu neexistuje ontologický závazek jako nákladová položka, a proto utilitarista nemá důvod k ontologické zdrženlivosti.

Hapla by mohl argumentovat, že utilitarismus je ontologicky úsporný v tom smyslu, že *a posteriori* ontologické závazky přijímá pouze jako užitečné fikce. Např. víru v existenci svobodné vůle aprobejuje pouze jako užitečnou fikci, a proto se zavazuje pouze k fiktivní existenci svobodné vůle. Sdílená víra v existenci svobodné vůle totiž může být společensky užitečná, i když svobodná vůle ve skutečnosti neexistuje.³⁰ Nevím, zda odkazování k fiktivním entitám lze kvalifikovat jako ontologickou úspornost.³¹ Ale pochybuji, že příležitostnou ochotu odkazovat k neexistujícím entitám lze oceňovat jako ctnost vědecké teorie. Z hlediska utilitarismu se správnost názoru neposuzuje podle jeho pravdivosti, ale podle jeho užitečnosti. Takže Hapla by neměl hodnotit metafyziku podle její údajné spekulativní povahy, ale pouze podle toho, jak je užitečná. V rámci utilitarismu není důležité, zda víra ve svobodnou vůli je, nebo není vědecky podložená, ale pouze to, zda je to užitečná víra.

Utilitaristický paradox je, že utilitarismus jako takový má ambici být vědeckou teorií, ale zároveň je v praxi své aplikace připraven akceptovat i nevědecké názory, když to posvětí princip užitku. Netvrdím, že princip užitku zcela běžně posvěcuje nevědecké názory.

²⁸ Ibidem, s. 64.

²⁹ Představte si, že nějaký ateista si zvolí utilitarismus, protože tato etická teorie není zatížená závazkem k existenci Boha. Následně ale zjistí, že princip užitku po něm požaduje, aby akceptoval ideu Boha, protože víra v Boží existenci je společensky užitečná. Jenomže onen ateista je přesvědčený, že Bůh neexistuje, bez ohledu na to, zda je víra v existenci Boha společensky užitečná. Jestliže se chtěl spolehlivě vyhnout závazku k existenci Boha, neměl si zvolit utilitarismus.

³⁰ Srovnej např. SMILANSKY, S. *Free Will and Illusion*. Oxford: Oxford University Press, 2000; CARUSO, G. D. *Free Will and Consciousness: A Determinist Account of the Illusion of Free Will*. Lanham: Lexington Books, 2012.

³¹ Tato záležitost je docela komplikovaná. Viz např. MOLES, Ch. Fiction's Ontological Commitments. *Philosophical Forum*. 2009, Vol. 40, No. 4, s. 473–488.

Ani si to nemyslím. Jen připomínám, že v utilitaristickém myšlení nemá poslední slovo pravdivost ani vědecká správnost, ale užitečnost. Princip užítka požaduje, abychom byli v principu připraveni akceptovat užitečné nepravdy a odmítnout neužitečné pravdy. Hapla by zde mohl kousnout do kyselého jablka a tvrdit, že pravdivé je prostě to, co je užitečné.³² Ovšem tato velmi kontroverzní teorie pravdy nakonec jenom potvrdí důsledně utilitaristickou verzi Haplova tvrzení: „*Abychom mohli být utilitaristou, tak nemusíme akceptovat žádnou metafyziku, pokud není užitečná, ani obtížné koncepty, jakým je třeba svobodná vůle, pokud nejsou užitečné. Obejdeme se i bez odkazu k ideji boha, pokud není užitečný.*“ Stručnější formulace stejné myšlenky pak eroduje do tautologie: Utilitarista musí akceptovat jen to, co je užitečné.

Proč jsem zde věnoval relativně marginálnímu tématu ontologické úspornosti tolik pozornosti? Protože se bezprostředně týká Haplova explanačního projektu. Je empirickým faktem o lidské přirozenosti, že lidé mají schopnost imaginace. Lidé nejsou mentálně připoutáni k empirické realitě svého života, ale dokáží vymýšlet rozmanité fikce. Některé jejich myšlenkové konstrukty se mohou v praxi osvědčit jako užitečné fikce. Jiné se mohou naopak ukázat jako škodlivé fikce. Tak jako tak, lidská schopnost imaginace má potenciálně významné důsledky, a proto ji utilitaristické myšlení nesmí ignorovat. To také platí pro vymýšlení etických teorií. V principu není vyloučeno, že některé konkurenční etické teorie mají utilitaristicky lepší výsledky než samotný utilitarismus. Například proto, že mají působivější rétoriku. Blátivě nejasný pojem lidské důstojnosti, když je správně emočně podbarvený, může udělat lepší motivační práci než autisticky precizní pojmy utilitarismu. Ostatně, emocionalita a omezená racionalita jsou také empirickými fakty o lidské přirozenosti.³³ Nakonec nejde o to, zda máme v každodenní morální praxi používat utilitarismus v jeho nejryzejší podobě. Důležitější je, aby utilitarista uměl bez předsudků (tedy opravdu utilitaristicky!) ocenit i takové empirické fakty, které se vzpírají jeho vědeckým ambicím a analytickému purismu.

Závěr

Martin Hapla svoji knihu explicitně prezentuje jako justifikační projekt. Ve svém textu jsem se ale pokusil ukázat, že tuto knihu lze číst také jako explanační projekt. A dokonce si myslím, že ten druhý projekt zde hraje významnější roli. Explanační projekt můžeme zachytit třemi tezemi: 1) *Teze slaměného panáka*: Kritika, že utilitaristické závěry jsou v rozporu s morálními intuicemi, respektive lidskými právy, je založená na chybném předpokladu, že utilitarismus ignoruje morálně významné fakty, zejména o lidské přirozenosti. 2) *Teze překladu*: Kritika, že utilitarismus ignoruje morálně významné hodnoty, přehlíží skutečnost, že utilitarismus tyto hodnoty reflektuje v rovině empirických faktů. 3) *Teze empirického vysvětlení*: Utilitarismus se snaží minimalizovat normativní či hodnotovou ideologii a naopak maximalizovat práci s empirickými fakty. Tato analýza faktů,

³² Ze známých teorií pravdy by to mělo nejbliž k pragmatické teorii pravdy Williama Jamese. Viz JAMES, W. *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking*. New York: Longmans, Green and Co., 1907. Jamesova teorie pravdy je ale terčem tvrdé kritiky, a to i mezi stoupenci filozofického pragmatismu. Harvey Cormier se pokusil o její částečnou rehabilitaci. Viz CORMIER, H. *The Truth is What Works: William James, Pragmatism, and the Seed of Death*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2001.

³³ Martin Hapla by je zařadil do své položky epistemických limitů.

když se provede správně, může nakonec vysvětlit i to, proč vlastně preferujeme určitou ideologii. Pokud je můj výklad správný, Haplův projekt je explanační v tom smyslu, že se snaží ukázat a vysvětlit něco, co se literatuře o utilitarismu politováním hodně přehlíží. Většina diskuzí se redukuje na normativní otázku, co je utilitaristicky správné řešení. A to je chyba. Utilitarismus není seznam správných řešení, ale metoda morálního myšlení, která se primárně orientuje na zkoumání morálně významných empirických faktů. Ostatně, Hapla to píše výstižně: „*Utilitarismus je etická teorie otevřená světu, vyžadující vnímavost a pečlivé posuzování faktů – vede nás k tomu, abychom se dívali kolem sebe s otevřenýma očima a nebáli se přehodnocovat své postoje, když se ukáží jako nepodložené.*“³⁴

³⁴ HAPLA, M. *Utilitarismus a filozofie lidských práv*, s. 223.

Utilitarian Theory of Human Rights as an Explanatory Project

Tomáš Sobek

Abstract: Martin Hapla's new book is a systematic monograph on the relationship between utilitarianism and human rights. The author declares that the focus of this work is a justificatory project. That is, human rights are morally right because they are utilitarian good. In my response, I will try to show that the crux of Hapla's work actually lies in a different project, which is more explanatory in nature. I will formulate an elementary reconstruction of that project by means of three theses: 1) The straw man thesis: The criticism that utilitarian conclusions contradict moral intuitions, or human rights, is based on the false premise that utilitarianism ignores morally relevant facts, especially about human nature. 2) The translation thesis: The criticism that utilitarianism ignores morally significant values overlooks the point that utilitarianism reflects these values in terms of empirical facts. 3) The empirical explanation thesis: Utilitarianism seeks to minimize normative or value ideology and maximize working with empirical facts. This analysis of the facts, when done correctly, can ultimately explain why we prefer a particular ideology.

Keywords: utilitarianism, human rights, justificatory project, explanatory project